

MIROŚLAW STRUŚ

ORCID: 0000-0002-1438-2025

Uniwersytet Wrocławski

miroslaw.strus@uwr.edu.pl

EMILIA KONOPSKA-STRUŚ

ORCID: 0000-0002-1767-8542

Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu

emilia.konopska-strus@wsb.wroclaw.pl

Sektor prywatny w państwie totalitarnym — funkcjonowanie rzemiosła w Polsce w latach 1945–1956

Słowa kluczowe: rzemiosło, sektor prywatny, gospodarka nakazowo-rozdzielcza, totalitaryzm.

THE PRIVATE SECTOR IN A TOTALITARIAN COUNTRY — THE FUNCTIONING OF CRAFT IN POLAND IN THE YEARS 1945–1956

Abstract

After 1945, Poland found itself in the Soviet sphere of influence, which resulted in the implementation of a totalitarian state system. This process had certain economic ramifications. Among them was a gradual shift from a capitalist system to a command and distribution economy. This process was closely linked to the nationalization of private enterprise. However, private property was not completely eliminated. Despite the fact that it was subject to restrictions, it persevered. One of the areas in which its functioning was possible was craft. The article aims to address the reasons for which the private sector was not entirely liquidated, even though its presence went against the socialist principles and core values of the state. How did it manage to survive and function in the conditions of a totalitarian country? The research covers the years 1945–1956, that is the period of molding, strengthening and peak of the totalitarian phase of state. The year 1956 was something of a breakthrough. The Stalinist era was ending, and thus the specter of a complete nationalization of the economy.

The research shows that the authorities had initially tried to recruit craftsmen, and therefore did not emphasize the demands of the nationalization of the workshops. Craft benefited from the

short period of post-war prosperity until the year 1947. After that it contracted, which was related to the tightening of the government's policy towards private property. This was a consequence of the increasing pressure of the USSR to unify economic systems in the socialist countries. However, it should be emphasized that authorities in the economic sphere prioritized the accelerated industrialization of the country and the development of heavy industry. Therefore, craft was tolerated, especially services deemed pertinent to fulfilling the needs of the society. This situation lasted until the year 1956. The importance of craft was emphasized by the representatives of the Democratic Party, but their actual influence on the economic policy of the state was limited.

In summary, it can be stated that the survival of craft was determined by the pragmatism of the authorities, who were willing to tolerate a weak private sector (controlled and under surveillance) while it provided scarce goods and thus reduced social tensions. In addition to that, the government's priority was the development of heavy industry, which was at the center of the state's attention. Nevertheless, it cannot be ruled out that if it had not been for the changes that took place after the year 1956, the private sector would have been finally liquidated.

Keywords: craft, craftsmanship, private sector, command and distribution economy, totalitarianism.

Wprowadzenie

Po drugiej wojnie światowej Polska znalazła się w strefie wpływów ZSRR. Konsekwencją tego była transformacja systemowa, która doprowadziła do powstania państwa totalitarnego, kontrolującego aktywność obywateli w sferze politycznej, społecznej i gospodarczej. W sferze gospodarczej celem transformacji było przejście od gospodarki kapitalistycznej do gospodarki nakazowo-rozdziałowej (centralnie planowanej i zarządzanej). Nowy paradygmat rozwoju gospodarczego odwoływał się do wzorców radzieckich. Zakładał on wyższość planowej racjonalności nad rynkową. Uznano, że rynek nie jest w stanie zapewnić optymalnego rozwoju, dlatego też należy to do zadań państwa. W rezultacie dążono do eliminacji własności prywatnej i rynku poprzez nacjonalizację środków produkcji.

Jednak w Polsce proces ten nigdy nie został w pełni zakończony. Nawet w okresie największego terroru istniał sektor prywatny. Pomimo licznych represji funkcjonował on nieprzerwanie, zwłaszcza w sektorze rolnym i w rzemiośle. Dlatego też rodzą się pytania:

1. Dlaczego sektor prywatny nie został zlikwidowany, chociaż sama jego obecność była sprzeczna z założeniami państwa socjalistycznego?

2. Jak zdołał on przetrwać i funkcjonować w warunkach państwa totalitarnego?

Udzielenie odpowiedzi na powyższe pytania jest celem niniejszego artykułu.

W rozważaniach skoncentrowano się na rzemiośle, które obok rolnictwa tworzyło trzon sektora prywatnego w Polsce. W artykule przyjęto zakres czasowy obejmujący lata 1945–1956. Jest to okres kształtowania się i umacniania państwa totalitarnego. W okresie tym represje w stosunku do „wrogów ustroju” (na przykład przedstawicieli sektora prywatnego) były najsilniejsze.

W badaniach wykorzystano metodę jakościową i metodę porównawczą.

1. Kształtowanie ustroju gospodarczego w Polsce po 1945 roku

Jak już wspomniano, po drugiej wojnie światowej w Polsce rozpoczął się proces przebudowy ustroju gospodarczego, której celem było utworzenie nowego ładu gospodarczego wzorowanego na ZSRR. Nowy model zakładał między innymi prymat polityki nad gospodarką, hierarchiczną strukturę aparatu zarządzającego, dominację nakazów wśród narzędzi zarządzania¹. W gospodarce nakazowo-rozdzielczej własność prywatna, jeżeli istniała, miała charakter marginalny. Jednocześnie został zlikwidowany samorząd terytorialny. W rezultacie pojęcie własności publicznej stało się synonimem własności państwowej. W praktyce dominacja państwa w gospodarce przejawiała się przez:

- nacjonalizację przeważającej części środków produkcji;
- zredukowanie rynku i mechanizmu rynkowego na rzecz centralnego planowania i zarządzania;
- podporządkowanie działalności przedsiębiorstw realizacji celów i zadań narzuconych przez centralny aparat biurokratyczny;
- wzrost produkcji dokonujący się nie pod wpływem bodźców ekonomicznych, lecz na podstawie administracyjnie wyznaczanych wskaźników, norm i na przykład współzawodnictwa pracy².

Podstawą prowadzonej działalności gospodarczej stał się plan. Przedsiębiorstwa zostały ubezwłasnowolnione jako podmioty gospodarcze, a najważniejsze decyzje dotyczące produkcji, inwestycji, zatrudnienia, zaopatrzenia, zbytu i płac były podejmowane przez centralne władze polityczno-gospodarcze. Szerokie uprawnienia decyzyjne nadano centralnym zarządom, które przekazywały zadania do wykonania podmiotom niższego rzędu. Podstawowym celem działalności przedsiębiorstw nie był już zysk, lecz wykonywanie zadań wynikających z narodowego planu gospodarczego³.

Pamiętać przy tym należy, że zmiany systemu gospodarczego w Polsce zachodziły stopniowo (w dwóch etapach). W etapie pierwszym (1944–1949) — przejściowym — funkcjonowała zetatyzowana gospodarka wielosektorowa. Charakteryzowała się ona współistnieniem własności prywatnej, spółdzielczej i państwowej. Początkowo planowano stopniową modyfikację systemu, jednak od 1947 roku wzrosły naciski Związku Radzieckiego na ujednolicenie polityki gospodarczej. W rezultacie po 1950 roku państwo przyspieszyło proces przejmowania funkcji

¹ J. Beksiak, *Państwo w polskiej gospodarce lat dziewięćdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2001, s. 33.

² M. Struś, *Ewolucja zakresu i funkcji gospodarczej sektora publicznego na Dolnym Śląsku w okresie transformacji systemowej*, Wrocław 2021, s. 47.

³ Uchwała Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów z 12 maja 1950 roku w sprawie struktury organizacyjnej przedsiębiorstw uspołecznionych przemysłu kluczowego oraz dekret z 26 października 1950 roku o przedsiębiorstwach państwowych (tekst jedn. Dz.U. z 1960 r. Nr 18, poz. 111).

monopolisty w ramach gospodarki nakazowo-rozdzielczej, planowanej i zarządzanej dyrektywnie.

Początkowo nowa władza realizowała program gospodarczy zawarty w Manifeście PKWN ogłoszonym 22 lipca 1944 roku. Warto podkreślić, że jego treść nie zapowiadała radykalnych zmian gospodarczych. Przewidziano w nim przywrócenie odebranej przez Niemców własności należącej do chłopów, rzemieślników, drobnej i średniej burżuazji oraz instytucji politycznych i Kościoła. Jednocześnie w Manifestie ani nie przesądzano o przyszłej formie własności wielkich przedsiębiorstw, ani nie wyartykułowano postulatów nacjonalizacyjnych.

Jednak praktyka wyglądała inaczej. Upaństwowiano przedsiębiorstwa, a podejmowane działania legislacyjne legitymizowały prowadzoną *de facto* nacjonalizację. Państwo na mocy dekretu z 2 marca 1945 roku o majątkach opuszczonych i porzuconych oraz ustawy z 3 stycznia 1946 roku o przejęciu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej⁴ przejęło bez odszkodowania przedsiębiorstwa należące do Rzeszy i Wolnego Miasta Gdańska oraz ich obywateli, spółek przez nich kontrolowanych i zdrajców narodu polskiego, natomiast za odszkodowaniem przejęło zakłady w 17 najważniejszych gałęziach przemysłu i inne, zatrudniające więcej niż 50 pracowników na jedną zmianę.

Do końca 1948 roku upaństwowiono 5870 przedsiębiorstw. Działalność sektora państwowego doprowadziła do redukcji w latach 1946–1949 liczby przedsiębiorstw prywatnych z 15,7 tysiąca do 9 tysięcy, to jest o mniej więcej 43%. Znamienne jest, że właściciele nacjonalizowanych przedsiębiorstw nie otrzymali odszkodowania za utracone mienie, chociaż było ono prawnie przewidziane, gdyż nie zostały wydane przepisy regulujące niniejszą kwestię⁵.

Wraz z nacjonalizacją przemysłu państwo przejęło sektor bankowy. Nie został on jednak znacjonalizowany, lecz zlikwidowany za pomocą środków ekonomiczno-administracyjnych. Początkowo uniemożliwiono bankom prywatnym wymianę posiadanej waluty okupacyjnej, a następnie większości banków cofnięto koncesje. Podstawą do postawienia banków w stan likwidacji był fakt, że ich zobowiązania znacznie przekraczały wysokość aktywów, co z kolei było efektem utraty majątku w czasie wojny.

Dalsze ograniczenie sektora prywatnego objęło handel. W wyniku ogłoszonego w 1947 roku przez Polską Partię Robotniczą (dalej: PPR) tak zwanego programu bitwy o handel nastąpiły częściowa likwidacji w Polsce handlu prywatnego oraz zastąpienie go siecią placówek handlowych należących do państwa. Jednocześnie podporządkowano państwu spółdzielnie, a część z nich zlikwidowano. W wyniku działań rządu do końca 1949 roku liczba sklepów prywatnych zmniejszyła się o mniej więcej 40%, a obroty sektora uspołecznionego wzrosły do 56% całości obrotów handlu wewnętrznego.

⁴ Dz.U. z 1946 r. Nr 3, poz. 17.

⁵ M. Struś, *Ewolucja zakresu i funkcji gospodarczej...*, Wrocław 2021, s. 49–50.

Kluczową formą oddziaływania państwa na stosunki gospodarcze stało się planowanie, czego wyrazem było utworzenie przy Komitecie Ekonomicznym Rady Ministrów Centralnego Urzędu Planowania (listopad 1945 roku) oraz Głównego Urzędu Planowania Przestrzennego (1945). W wyniku ich działania powstał trzyletni Plan odbudowy gospodarczej. Jednak w 1948 roku doszło do tak zwanej dyskusji cupowskiej, w której wyniku instytucje te zostały zlikwidowane, a na ich miejsce w 1949 roku powołano Państwową Komisję Planowania Gospodarczego.

Ugruntowanie dominującej pozycji w kraju pozwoliło ówczesnym władzom państwowym odrzucić założenia zetatyzowanej gospodarki wielosektorowej i przejść do gospodarki nakazowo-rozdzielczej. System ten na płaszczyźnie makroekonomicznej prowadził do eliminacji rynku i konkurencji, zniekształcenia struktury kosztów, cen i wymiany, wymuszonych negatywnych dostosowań strukturalnych w sektorach i regionach, a także braku mobilności zasobów i czynników wytwórczych⁶.

Ostatecznie doszło do ukształtowania ustroju gospodarczego charakteryzującego się:

- dominacją państwowej własności środków produkcji;
- prymatem przemysłów wytwarzających środki produkcji;
- niedoinwestowaniem branż produkujących dobra konsumpcyjne;
- ograniczoną konsumpcją;
- centralnym planowaniem i zarządzaniem;
- rozbudowanym aparatem administracji państwowej i gospodarczej zapewniającym hierarchiczną koordynację i kontrolę działań;
- silnym zaangażowaniem się partii w decyzje produkcyjno-ekonomiczne.

Powyższy model gospodarki wpisywał się w ustrój totalitarny, w którym to władze sprawowały kontrolę nad politycznym, społecznym i gospodarczym życiem państwa.

2. Pojęcie rzemiosła

Pojęcie rzemiosła jako działalności gospodarczej kształtowało się wraz z rozwojem miast i gospodarki kraju. Rzemiosło jest historycznie pierwszą formą produkcji i do czasu powstania załączków przemysłu (manufaktur) wszystko, co miało cechy wytwórczości i usług w sferze materialnej, było za nie uznawane. Rewolucja przemysłowa przyczyniła się do powstania nowych form działalności gospodarczej, znacznie wykraczających poza tradycyjne ramy rzemiosła, dlatego też rzemiosłem zaczęto nazywać działalność gospodarczą o zasięgu lokalnym na niewielką skalę⁷.

⁶ J. Szlachta, *Rozwój regionalny Polski w warunkach transformacji gospodarczej*, Warszawa 1993, s. 7–8.

⁷ *Encyklopedia biznesu*, t. 2, red. W. Pomykało, Warszawa 1995, s. 858.

W literaturze światowej podejmowano wiele prób zdefiniowania rzemiosła, nie doprowadziły one jednak do sformułowania wyczerpującej i zadowalającej definicji, którą można by było stosować w każdym kraju i w każdym czasie.

W latach siedemdziesiątych XX wieku opowiadano się za elastycznym pojęciem rzemiosła, które mimo zmian w technice i technologii produkcji oraz przeobrażeń społecznych zachowało swoją odrębność. Aby ułatwić zrozumienie istoty tej odrębności, ówcześni teoretycy wskazywali na podstawowe cechy działalności rzemieślniczej, które mają charakter trwałe. Wernet wymienia następujące typowe jego właściwości:

- zindywidualizowany charakter działalności, ściśle związany z cechami osobowymi rzemieślnika (czynnik pracy żywej odgrywa tu decydującą rolę mimo stosowania postępu technicznego);

- duże zróżnicowanie działalności, będące wynikiem dostosowywania się do potrzeb zgłoszonych na rynku;

- rozproszenie przestrzenne zakładów rzemieślniczych⁸.

W związku z powyższym można przyjąć, że wymienione cechy są bardziej typowe dla działalności usługowej niż produkcyjnej.

Z kolei A. Gutersohn za najbardziej charakterystyczną cechę rzemiosła uważał różnorodność świadczeń rzemieślniczych oraz umiejętność przystosowania się do potrzeb rynku. Podkreślał również, że istnieją dziedziny, w których praca ręczna jest lepsza od maszynowej, na przykład wyrób zegarków, pieczywa, artykułów luksusowych zaspokajających potrzeby zamożnych i wybrednych konsumentów⁹.

Również F. Braudel *implicite* opisuje działania charakterystyczne dla rzemiosła, takie jak brak podziału pracy i udział rzemieślnika we wszystkich etapach działalności, od zakupu produktu poprzez jego przetworzenie aż po sprzedaż klientom¹⁰.

Odrębność rzemiosła jako formy działalności gospodarczej uwydatnia się w konfrontacji z przemysłem. Przeciwwstawieniem masowej i standardowej produkcji fabrycznej są wyroby jednostkowe lub krótkoseryjne. Koncentracji przemysłowej przeciwstawiona jest charakterystyczna dla rzemiosła lokalizacja przestrzennie rozproszona, a wąskiej specjalizacji pracowników przemysłu — bardziej uniwersalne w obrębie danego zawodu umiejętności rzemieślnicze.

⁸ H. Graszewicz, *Rola i miejsce rzemiosła w rozwoju usług*, Warszawa 1979, s. 14.

⁹ W. Iwaszkiewicz, *Przemiany rzemiosła w Polsce Ludowej w latach 1945–1960*, Warszawa 1965, s. 100–102.

¹⁰ F. Braudel powołuje się przy tym na angielski dokument z 1791 roku. W dokumencie tym jest mowa o wielkiej liczbie operacji, które muszą wykonywać rzeźnicy: *They must not only know how to kill, cut up and dress their meat to advantage, but how to buy a bullock, sheep or calf, standing* [Nie tylko muszą wiedzieć, jak szlachtować zwierzę, jak je poćwiartować i w stosowny sposób rozebrać mięso, lecz także jak kupić byczka, owcę lub cielę po cenie bieżącej]. F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek*, t. 2. *Gry wymiany*, przeł. E.D. Żółkiewska, Warszawa 1992, s. 269.

Z uwagi na swoją specyfikę rzemiosło nie stanowi konkurencji dla przemysłu, przeciwnie, często ułatwia jego rozwój dzięki temu, że podejmuje się na przykład konserwacji i napraw wyrobów przemysłu oraz zaspokaja potrzeby konsumentów w tych segmentach rynku, w których produkcja przemysłowa jest ekonomicznie nieopłacalna. Najistotniejszą cechą rzemiosła, która decyduje o jego egzystencji, jest dostosowywanie się do wymagań poszczególnych klientów w celu zaspokajania ich indywidualnych potrzeb, zarówno egzystencjalnych, jak i estetycznych¹¹.

Pojęcie rzemiosła jako kategorii ekonomicznej należy odróżnić od określenia prawnego, choć w praktyce działalność rzemieślnicza ujęta jest niejednokrotnie w ramy odpowiednich przepisów. W poszczególnych krajach działalność rzemieślnicza przybiera różne formy organizacyjne.

W przeszłości w państwach anglosaskich, skandynawskich i w krajach byłego Związku Radzieckiego rzemiosło w sensie prawnym w ogóle nie istniało¹². W niektórych państwach regulowano tylko wybrane dziedziny rzemiosła, takie jak szkolenie uczniów, bezpieczeństwo pracy czy kredytowanie. W krajach byłego bloku socjalistycznego rzemiosło w sensie prawnym istniało w Polsce, Niemieckiej Republice Demokratycznej, na Węgrzech i w Jugosławii¹³.

W Polsce w okresie międzywojennym przepisy prawne określające kryteria przynależności do rzemiosła zmieniały się. Do 1927 roku na terenie byłego Królestwa Polskiego obowiązywało postanowienie namiestnika z dnia 31 grudnia 1816 roku o urządzeniu rzemiosł i profesji¹⁴. Zgodnie z nim pojęcie rzemiosła utożsamiano z pracą ręczną, stwierdzając w art. 2, że „pod nazwą rzemiosł należy rozumieć zajęcia, uznające za przedmiot przeróbkę materiału za pomocą pracy ręcznej”.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 7 czerwca 1927 roku o prawie przemysłowym¹⁵ stworzyło podstawy prawne do wyodrębnienia rzemiosła z pokrewnych działów produkcji. W tekście pierwotnym pojęcie rzemiosła ograniczono ściśle do wymienionej w art. 142 listy rzemiosł¹⁶, o ile nie były one „prowadzone sposobem fabrycznym”. W przypadkach wątpliwości, czy dane rzemiosło miało być uznane za przemysł rzemieślniczy, czy fabryczny, miała orzekać władza przemysłowa wojewódzka po wysłuchaniu opinii izby przemysłowo-han-

¹¹ W. Stopczyk, *Związek funkcjonalny rzemiosła z przemysłem jako zagadnienie w osadnictwie typu miejskiego*, „I Sesja Rady Naukowej dla Zagadnień Ziem Odzyskanych” 1945, z. 5, s. 69.

¹² C. Niewadzi, *Polityka rozwoju rzemiosła w Polsce*, Warszawa 1968, s. 14.

¹³ H. Graszewicz, *Rola i miejsce...*, s. 15.

¹⁴ Tekst postanowienia wydrukowano w „Gazecie Warszawskiej” 1817, nr 3–5, oficjalnie ogłoszono w „Dzienniku Praw” z datą 15 marca 1818 roku.

¹⁵ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 7 czerwca 1927 roku o prawie przemysłowym zwane jest również ustawą przemysłową lub prawem przemysłowym (Dz.U. z 1927 r. Nr 53, poz. 468 z późn. zm.).

¹⁶ Przed wojną listę rzemiosł objętą art. 142 rozporządzenia kilkakrotnie modyfikowano i uzupełniano: w 1933 roku (Dz.U. z 1933 r. Nr 26, poz. 222), 1936 roku (Dz.U. z 1936 r. Nr 49, poz. 356) i 1938 roku (Dz.U. z 1938 r. Nr 60, poz. 463).

dlowej i izby rzemieślniczej oraz po zasięgnięciu opinii właściwej izby skarbowej i inspektora pracy danego okręgu. Rzemieślnik miał obowiązek legitymowania się „zawodowymi uzdolnieniami” do prowadzenia danego rzemiosła. Dowodem uzdolnienia zawodowego było uprawnienie do używania tytułu mistrza (majstra) rzemieślniczego danego rodzaju rzemiosła lub świadectwo nauki rzemiosła zakończonej pozytywnym wynikiem egzaminu czeladniczego wraz z udokumentowaniem co najmniej trzyletniej pracy w charakterze czeladnika danego rodzaju rzemiosła, lub świadectwo złożenia egzaminu przed komisją egzaminacyjną dla majstrów wojskowych.

Po drugiej wojnie światowej i przemianach ustrojowych w Polsce definicja prawna rzemiosła nie zmieniła się zasadniczo. Zmiany koncentrowały się przede wszystkim na modyfikacji listy rzemiosł. Przełom nastąpił w styczniu 1973 roku, gdy weszła w życie ustawa z 8 czerwca 1972 roku o wykonywaniu i organizacji rzemiosła¹⁷. W jej rozumieniu rzemiosłem było zawodowe prowadzenie przez osoby fizyczne we własnym imieniu gospodarczej działalności wytwórczej i usługowej. Rzemiosło określono przede wszystkim jako działalność zawodową, a więc stałe źródło utrzymania wykonywane we własnym imieniu, co wiązało się z określonym ryzykiem i określoną odpowiedzialnością ponoszonymi przez osobę będącą właścicielem warsztatu.

Z działalności rzemieślniczej wykluczono między innymi zajmowanie się działalnością handlową, gospodarką: rolną, leśną, ogrodniczą, hodowlaną, produkcją poligraficzną i wydawniczą, usługami: z zakresu geodezji i geologii, hotelarskimi, biurowymi, z zakresu służby zdrowia oraz uprawianie wolnych zawodów. W ustawie tej, wbrew wcześniejszej praktyce uznawania za rzemiosło tylko działalności wymienionej na tak zwanej liście rzemiosł, przyjęto elastyczne pojęcie tej działalności.

Rozporządzenie Ministra Handlu Wewnętrznego i Usług z 30 września 1972 roku w sprawie oznaczenia rodzajów rzemiosł oraz określenia uprawnień i kwalifikacji zawodowych do ich wykonywania nie ograniczało działalności rzemieślniczej tylko do wymienionych w wykazie grup rzemiosł. W rozporządzeniu przyjęto, że jeżeli osoba wykonuje rzemiosło, które nie jest określone w wykazie, może je zaliczyć do grupy „inne nie wymienione rzemiosła” lub „pozostałe rzemiosła”, a rodzaj rzemiosła określić nazwą stosowaną w nazewnictwie technicznym lub potocznym¹⁸.

Rzemiosło mogło być wykonywane tylko przez osoby mające uprawnienia do wykonywania rzemiosła, które były wydawane w formie potwierdzenia zgłoszenia wykonywania rzemiosła lub zezwolenia na wykonywanie rzemiosła.

W ustawie przyjęto zasadę osobistego wykonywania rzemiosła z możliwością zatrudnienia przez osoby fizyczne, które mają potwierdzenie wykonywania rze-

¹⁷ Dz.U. z 1972 r. Nr 23, poz. 164 z późn. zm.

¹⁸ Dz.U. z 1972 r. Nr 45, poz. 290.

miosła, członków rodziny pozostających we wspólnym gospodarstwie domowym z osobą wykonującą rzemiosło, jednego pracownika, dwóch czeladników lub absolwentów szkoły zawodowej przez okres dwóch lat po zdaniu egzaminu czeladniczego lub ukończeniu szkoły oraz dwóch emerytów lub rencistów.

Osoby, które wykonywały rzemiosło na podstawie zezwolenia, mogły zatrudnić ponadto nie jednego, lecz sześciu, a w rzemiosłach budowlanych — ośmiu pracowników. W 1983 roku zwiększono liczbę zatrudnionych osób do piętnastu oraz pozwolono dodatkowo zatrudnić osoby niezajmujące się bezpośrednio wykonywaniem rzemiosła, na przykład sprzedawczynie, księgowe czy kasjerki.

Wymaga podkreślenia, że osoby mające uprawnienia do wykonywania rzemiosła musiały obowiązkowo należeć do cechu właściwego ze względu na miejsce i rodzaj wykonywania rzemiosła. Wymóg legitymowania się kwalifikacjami zawodowymi został ograniczony do działalności, w której mogą wystąpić zagrożenie zdrowia lub życia ludzkiego albo naruszenie istotnych interesów osób trzecich. Rozszerzenie pojęcia rzemiosła oraz złagodzenie wymogów kwalifikacyjnych w ustawie przyczyniło się do wzrostu liczby zakładów rzemieślniczych.

Aktualna prawna definicja rzemiosła w Polsce wynika z ustawy o rzemiośle z dnia 22 marca 1989 roku¹⁹. Zgodnie z ustawą rzemiosłem jest zawodowe wykonywanie działalności gospodarczej przez osobę fizyczną, spółkę osób fizycznych lub spółkę kapitałową, przy czym w każdej z dopuszczalnych form działalności zwraca się uwagę na konieczność posiadania kwalifikacji zawodowych²⁰. Do rzemiosła nie zalicza się działalności handlowej, gastronomicznej, transportowej, usług hotelarskich, usług świadczonych w wykonywaniu wolnych zawodów, usług leczniczych oraz działalności wytwórczej i usługowej plastyków i fotografików.

W związku z tym, że zgodnie z ustawą rzemiosłem jest zawodowe wykonywanie działalności z udziałem kwalifikowanej pracy własnej, rzemieślnikiem może być tylko osoba lub spółka wykorzystująca odpowiednie kwalifikacje. Ponadto ustawa zniosła obowiązek przynależności rzemieślników do cechów. Zgodnie z art. 7 ustawy organizacjami samorządu gospodarczego rzemiosła są cechy, izby rzemieślnicze oraz Związek Rzemiosła Polskiego. Tworzone są one z inicjatywy członków na zasadzie dobrowolnej przynależności. Jedynie rzemieślnicy zatrudniający pracowników w celu przygotowania zawodowego w rzemiośle obowiązani są do przynależności do cechów lub Związku Rzemiosła Polskiego.

¹⁹ Tekst jedn. Dz.U. z 1989 r. Nr 17, poz. 92.

²⁰ W tekście pierwotnym ustawy obowiązującym od 1 maja 1989 roku do 13 lutego 2002 roku rzemiosłem było zawodowe wykonywanie działalności gospodarczej przez osobę fizyczną lub spółkę cywilną osób fizycznych z udziałem kwalifikowanej pracy własnej w imieniu własnym osoby i na jej rachunek przy zatrudnieniu piętnastu pracowników najemnych. Przy czym do liczby pracowników nie wliczało się emerytów i rencistów, pracowników niezatrudnionych bezpośrednio przy produkcji lub świadczeniu usług, uczniów oraz członków rodziny pozostających z rzemieślnikiem we wspólnym gospodarstwie domowym.

3. Funkcje rzemiosła w państwie totalitarnym

Rzemiosło wraz z rolnictwem tworzyło trzon sektora prywatnego w Polsce Ludowej. Wagę sektora prywatnego (w tym rzemiosła) w gospodarce socjalistycznej podkreślał Besançon. Wprawdzie odnosił on swoje stwierdzenia do Rosji Radzieckiej, jednakże trafnie wskazują one także miejsce i rolę rzemiosła w gospodarce nakazowo-rozdzielczej w Polsce.

Besançon twierdził, że sektor prywatny (sektor trzeci)²¹ jest sferą pozasocjalistyczną gospodarki, niezbędną dla przetrwania całego systemu. Sektor ten zapewniał funkcjonowanie sfery socjalistycznej gospodarki (sektory pierwszy i drugi), „pewną przestrzeń ochronną, rodzaj tratwy ratunkowej”, zaplecze, z którego mogą czerpać ludzie odpowiedzialni za planowanie całego systemu. Besançon wskazał na występowanie symbiozy pomiędzy sferą socjalistyczną a sferą pozasocjalistyczną. „Sfera socjalistyczna uległaby szybko paraliżowi, gdyby wyeliminowała sferę pozasocjalistyczną i zlikwidowała rynek. Nie robi tego, żyje w symbiozie z sektorem III, jak z pasożytem, którym się żywi i bez którego nie umiałaby się obejść”²². Zauważa on ponadto, że:

istnieje pewna makroekonomiczna równowaga między pasożytniczym charakterem sfery socjalistycznej, rozwijającej się kosztem sfery niesocjalistycznej dzięki środkom przymusu politycznego, którymi dysponuje, a kradzieżą, uprawianą na wszystkich szczeblach przez indywidualne podmioty ekonomiczne sektora III i pozwalającą temu sektorowi utrzymać się przy życiu, a nawet rozwijać się. Jest to równowaga rzeczywista, choć niestabilna, niepewna, nie uznana, podlegająca najróżniejszym wstrząsom²³.

Po wojnie, w sytuacji niedoboru towarów i usług, jedną z głównych funkcji gospodarczych rzemiosła było zaspokajanie potrzeb rynkowych (towarowych i usługowych) społeczeństwa. Funkcja ta w warunkach gospodarki niedoboru była kontynuowana również w kolejnych latach PRL-u. Ponadto rzemieślnicy mieli znaczący wkład w odbudowę kraju ze zniszczeń wojennych i poprawę warunków bytowych ludności. W owym czasie stolarz, murarz czy dekarz byli poszukiwanymi specjalistami w kraju.

Zakłady rzemieślnicze działające w poszczególnych regionach kraju mogły skutecznie łagodzić występującą dysproporcję w przestrzennym i branżowym

²¹ A. Besançon dzieli system gospodarki socjalistycznej na trzy sektory. Pierwszy i nadrzędny sektor obejmuje produkcję towarów i usług zapewniających państwu i partii potęgę. Zalicza się do niego przede wszystkim produkcję wojskową, produkcję broni i narzędzi do jej wytwarzania, badania i wdrożenia zbrojeniowe. Sektor drugi obejmuje cywilną część gospodarki socjalistycznej, czyli produkcję towarów i usług w ramach reżimu gospodarki socjalistycznej. Sektor trzeci zaś obejmuje całość towarów i usług produkowanych poza sferą socjalistyczną. Są to zakłady rzemieślnicze i działki przyzagrodowe, które nie spełniają ani zasady zachowania władzy, ani budowy socjalizmu. A. Besançon, *Anatomia widma. Ekonomia polityczna realnego socjalizmu*, przeł. W. Doroń, Warszawa 1991.

²² *Ibidem*, s. 26–27.

²³ *Ibidem*, s. 30–31.

rozmieszczeniu sieci punktów i placówek usługowych. Wiązała się z tym również absorpcja nadwyżek siły roboczej występująca zwłaszcza na wsi oraz w małych i średnich miastach, w których nie budowano zakładów państwowych.

W aktach Stronnictwa Demokratycznego można przeczytać, że zakładany rozwój rzemiosła na wsi może wpłynąć na zahamowanie odpływu ludności ze wsi oraz

silniejsze związanie ludności z pracą przy intensyfikacji gospodarki rolno-hodowlanej. Ponadto rzemiosło może przyczynić się do budowy i odbudowy budynków mieszkalnych i gospodarczych, elektryfikacji i radiofonizacji wsi. W tej samej notatce jest również mowa o istniejącym, wyraźnym deficycie zawodów rzemieślniczych w stosunku do zapotrzebowania kraju na usługi i rękodzieła. Deficyt ten zauważalny był nawet w rzemiosłach metalowych i budowlanych tak popularnych jak: kowalstwo, ślusarstwo i malarstwo czy rzemiosłach spożywczych jak: piekarstwo, cukiernictwo i wędliniarstwo²⁴.

Poza wymienionymi wyżej funkcjami gospodarczymi rzemiosło spełniało również funkcje społeczne, do których zaliczyć należy przede wszystkim funkcję oświatową i związaną z nią funkcję wychowawczą. Przygotowanie zawodowe w zakładach rzemieślniczych prowadzone było w dwóch formach — jako nauka zawodu oraz jako przyuczenie do wykonywania określonej pracy. Przyuczenie polegało na przekazaniu przez mistrza w niedługim czasie (od trzech do dwunastu miesięcy) umiejętności niezbędnych do należytego wykonywania określonej pracy, która nie wymagała kwalifikacji czeladniczych.

Nauka zawodu w rzemiośle poza celami wychowawczymi spełniała również funkcje gospodarcze. Przygotowywała do pracy w zawodzie i podnosiła kwalifikacje przyszłych rzemieślników. W efekcie tego podnosiła się jakość wytwarzanych dóbr i usług.

Poza funkcjami społeczno-gospodarczymi rzemiosło uczestniczyło także w rozwoju kultury i sztuki. Przy cechach i izbach rzemieślniczych działały rzemieślnicze świetlice, kluby, biblioteki oraz amatorskie zespoły artystyczne. Ponadto rzemieślnicy, zwłaszcza uprawiający rzemiosło artystyczne, brali udział w renowacji i odbudowie zabytków architektury i sztuki.

Do społecznych i kulturalnych funkcji rzemiosła zaliczyć należy tak zwane czyny społeczne. W ramach tych działań rzemiosło konserwowało i odnawiało obiekty zabytkowe, pomagało zakładać i organizować obiekty użyteczności publicznej, budowało, remontowało i modernizowało przedszkola, szpitale, szkoły, a także własne obiekty socjalne. Należy podkreślić, że czyny społeczne nie zawsze były narzucone przez system. Często sami rzemieślnicy jako przedstawiciele prywatnego sektora, a więc sprzecznego z ideologią socjalistyczną, próbowali zmienić negatywne nastawienie władz, dlatego wychodzili z inicjatywą czynów społecznych.

²⁴ Informacja w sprawie rzemiosła, Archiwum Akt Nowych (AAN), Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR), sygn. 1684, s. 324–325.

Reasumując: zaspokajanie potrzeb społeczeństwa wynikających z permanentnego braku podstawowych artykułów i usług na rynku było najistotniejszą funkcją gospodarczą rzemiosła. Dzięki dostarczaniu na rynek dóbr i usług, których nie mógł dostarczyć sektor państwowy, rzemiosło łagodziło napięcia społeczne. Równie ważna była funkcja oświatowo-wychowawcza realizowana przez mistrzów rzemiosła, mająca na celu podniesienie jakości wytwarzanych wyrobów i świadczonych usług. Wprawdzie brak konkurencji niejednokrotnie przyczyniał się do obniżania jakości wyrobów i usług, jednakże etos pracy w wielu zakładach rzemieślniczych przetrwał.

4. Funkcjonowanie rzemiosła w latach 1945–1956

Proces ograniczania roli i znaczenia rzemiosła w życiu gospodarczym Polski zapoczątkowany został wraz z wybuchem drugiej wojny światowej. Polacy zostali odsunięci od kierowania życiem gospodarczym, zlikwidowano polski samorząd gospodarczy, a tym samym rozwiązano wszystkie polskie stowarzyszenia gospodarcze. Następnie na przełomie lat 1939/1940 odebrano ludności polskiej prawo własności. Polacy stracili prawo sprzedawania i nabywania nieruchomości i przedsiębiorstw bez zezwolenia administracji niemieckiej. Proces ten najszybciej postępował na ziemiach wcielonych do Niemiec, a znacznie wolniej w Generalnym Gubernatorstwie.

Wywłaszczenie ludności, zsyłki i grabieże mienia doprowadziły do przewarstwienia społeczeństwa i zmiany proporcji ilościowych pomiędzy poszczególnymi klasami i warstwami²⁵. Wywłaszczona ludność pozbawiona możliwości wykonywania dotychczasowego zawodu podejmowała pracę w charakterze pracowników fizycznych.

Rola rzemiosła ograniczała się często do fikcyjnego zatrudniania osób różnych zawodów — także żołnierzy armii podziemnej, którym groziły aresztowanie i zsyłka — podrabiania dokumentów i wykonywania najróżniejszej broni²⁶.

Bardzo ucierpiało też rzemiosło w branżach zdominowanych przez osoby pochodzenia żydowskiego, takich jak cholewkarstwo, szklarstwo, blacharstwo, zegarmistrzostwo czy złotnictwo.

Jak wynika z danych zaprezentowanych w tabeli 1, na przestrzeni lat 1939–1945 liczba zakładów rzemieślniczych w Polsce zmniejszyła się o 232 839 (około 66,6%) z 349 805 do 116 966. Najwięcej zakładów rzemieślniczych zlikwidowano w branży krawieckiej (40 785), szewskiej (38 079) oraz rzeźniczej i wędliniarskiej (34 053). Należy podkreślić, że były to branże o szczególnym znaczeniu w okre-

²⁵ W. Jastrzębowski, *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1944*, Warszawa 1946, s. 210–221.

²⁶ *Encyklopedia biznesu...*, s. 861.

się powojennym ze względu na konieczność zaspokajania podstawowych potrzeb ludności.

Tabela 1. Wpływ wojny i okupacji na obniżenie liczebności zakładów rzemieślniczych w Polsce

Branże	Liczba zakładów rzemieślniczych		Różnica 1939–1945	Dynamika [%] Rok 1939 = 100
	1939	1946		
Krawiectwo	57 359	16 574	–40 785	28,9
Szewstwo	57 194	19 115	–38 079	33,4
Rzeźnictwo i wędliniarstwo	47 548	13 495	–34 053	28,4
Kowalstwo	32 360	12 974	–19 386	40,1
Stolarstwo	29 423	7870	–21 553	26,7
Piekarstwo	18 904	12 334	–6570	65,2
Fryzjerstwo	15 502	6822	–8680	44,0
Murarstwo	13 325	2664	–10 661	20,0
Ślusarstwo	10 901	6171	–4730	56,6
Ciesielstwo	9339	1460	–7879	15,6
Cholewkarstwo	8160	1332	–6828	16,3
Kołodziejstwo	7892	3376	–4516	42,8
Malarstwo	7104	1836	–5268	25,8
Blacharstwo	6474	1396	–5078	21,6
Rymarstwo i siodlarstwo	4893	2076	–2817	42,4
Zegarmistrzostwo	4684	1774	–2910	37,9
Kuśnierstwo	3686	613	–3073	16,6
Cukiernictwo	3411	1210	–2201	35,5
Czapnictwo	3396	454	–2942	13,4
Fotografowanie	2798	1897	–901	67,8
Szklarstwo	2776	857	–1919	30,9
Kapelusznictwo	2676	666	–2010	24,9
Razem	349 805	116 966	–232 839	33,4

Źródło: M. Muszkiewicz, *Sektor prywatny w procesie kształtowania się ustroju demokracji ludowej w Polsce w pierwszych latach powojennych*, [w:] *Kształtowanie i ewolucja systemu politycznego Polski Ludowej w powiązaniu z elementami ekonomicznymi*, red. M. Muszkiewicz, Wrocław 1988, s. 70.

Podsumowując, stwierdzić można, że wojna negatywnie wpłynęła na sytuację rzemiosła i osłabiła je. Tym samym ułatwiła ona nowej władzy wprowadzenie paradygmatu gospodarki nakazowo-rozdzielczej.

Jak już wcześniej wspomniano, program budowy Polski został nakreślony w Manifeście PKWN. Stwierdzono w nim, że:

własność zrabowana przez Niemców poszczególnym obywatelom, chłopom, kupcom, rzemieślnikom, drobnym i średnim przedsiębiorcom, instytucjom i Kościołowi będzie zwrócona prawowitym właścicielom [...], a inicjatywa prywatna wzmagająca tętno życia gospodarczego znajdzie poparcie państwa²⁷.

Zapis ten służył zdobyciu poparcia warstw średnich w pierwszym etapie kształtowania władzy ludowej. Pomimo realizowanego w gospodarce polskiej modelu mieszanego (współistnienie własności państwowej, spółdzielczej i prywatnej) sektor prywatny od początku był silnie ograniczany. Odstępując od zapowiedzi Manifestu o przywróceniu posiadania małym i średnim właścicielom zakładów przemysłowych, państwo wstrzymało procesy reprivatyzacyjne.

Na kształt organizacyjny, potencjał gospodarczy i funkcje, jakie spełniało rzemiosło w Polsce Ludowej, wpływ miał przyjęty model rozwoju gospodarczego dążący do eliminacji własności prywatnej oraz ograniczania roli rynku i związanych z nim praw własności. Jednak, jak już wspomniano, okres PRL cechował się brakiem konsekwencji w polityce państwa wobec rzemiosła, co było przyczyną niestabilności rozwiązań ekonomicznych oraz prawnych.

W pierwszych latach po wojnie klimat społeczny wokół rzemiosła był przychylny, a jego działalność była uznawana za korzystną i celową. Bezpośrednio po wyzwoleniu rzemiosło rozpoczęło odbudowę swoich struktur. W sierpniu 1944 roku w Lublinie wybrano Tymczasową Radę Rzemiosła. PKWN zatwierdził pierwszy Tymczasowy Zarząd Izby Rzemieślniczej w Lublinie oraz ustalił zasady prawne jej działania na podstawie przepisów sprzed wojny. PKWN wprowadził ponadto tymczasowy obowiązek przynależności rzemieślników do cechu²⁸. W tym samym roku reaktywowały się izby rzemieślnicze w Rzeszowie i Białymstoku oraz cechy na obszarach wyzwolonych. W 1945 roku wznowiły działalność izby rzemieślnicze w pozostałych częściach kraju, rozpoczęto również organizację cechów i izb rzemieślniczych na tak zwanych Ziemiach Odzyskanych. Etap odbudowy struktur rzemiosła zakończony został utworzeniem w grudniu 1946 roku Związku Izb Rzemieślniczych przez ministra przemysłu i handlu²⁹.

Chłonny rynek wynikający z niedoboru towarów i usług wpłynął na znaczną dynamikę rozwoju rzemiosła. Pod koniec 1945 roku działało już 98,3 tysiąca zakładów, a w 1947 roku liczba ta wzrosła do 138,6 tysięcy (tabela 2). W 1947 roku w strukturze rzemiosła dominowały rzemiosła odzieżowe (33,9%), spożywcze (26,1%), metalowe (16,1%) oraz drzewne (8,6%)³⁰.

²⁷ *Manifest Lipcowy PKWN i Deklaracja PPR*, Warszawa 1982, s. 13 i 16.

²⁸ Z. Rudnicki, *Zmiany w sektorze rzemieślniczym Polski Ludowej*, [w:] *Perspektywy i bariery rozwoju rzemiosła w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Materiały z konferencji naukowej*, Rzeszów, 20–22 czerwca 1988, Rzeszów 1988, s. 30.

²⁹ *Informacja o zadaniach i sytuacji rzemiosła w nowym układzie organizacyjnym...*, s. 38.

³⁰ *Rocznik statystyczny 1950*, Warszawa 1951, s. 31.

Tabela 2. Liczba zakładów rzemieślniczych w latach 1945–1956

Rok	Liczba zakładów	Dynamika rok poprzedni = 100
1945	98 313	100,0
1946	116 966	119,0
1947	138 613	118,5
1948	134 433	97,0
1949	118 470	88,1
1950	93 884	79,2
1951	88 147	94,0
1952	88 644	100,6
1953	82 611	93,2
1954	87 882	106,4
1955	89 627	102,0
1956	96 652	107,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Roczniki statystyczne GUS za lata 1946–1957; *Informacja o zadaniach i sytuacji rzemiosła w nowym układzie organizacyjnym*, Warszawa 1972, s. 53.

Niestety po 1947 roku liczba zakładów rzemieślniczych zaczęła się zmniejszać i w 1951 roku było ich mniej (88 147 zakładów) niż w 1945 roku. Powyższe wynikało między innymi ze wspomnianych już nacisków Związku Radzieckiego na odejście od dotychczasowego modelu gospodarki i wdrożenie radzieckich rozwiązań gospodarczych.

Podstawą funkcjonowania rzemiosła było nadal prawo przemysłowe z 7 czerwca 1927 roku, gwarantujące dobrowolność zrzeszania się w cechach. W związku z brakiem zaufania przedsiębiorców do izb, a także brakiem wymiernych korzyści z przynależności do zrzeszeń, większość przedsiębiorców pod koniec 1945 roku pozostawała niezrzeszona³¹. Funkcjonowali oni w warunkach niepewności co do tego, czy w kolejnych latach będą mogli prowadzić działalność.

Jednocześnie powołana w kwietniu 1946 roku Główna Komisja do Spraw Upaństwowienia Przemysłu oraz komisje wojewódzkie sukcesywnie prowadziły akcję nacjonalizacji przedsiębiorstw. Zakłady, które nie zostały znacjonalizowane (w większości zakłady rzemieślnicze i handlowe), zostały poddane restrykcjom, to jest wysokim podatkom, czynszom, administracyjnemu określeniu wielkości i asortymentu produkcji, przymusowemu zarządowi państwa. Polityka ta doprowadziła do spadku w latach 1946–1949 liczby przedsiębiorstw prywatnych z 15,7 tysiąca do 9 tysięcy i liczby zatrudnionych w nich osób ze 134,1 tysiąca do 84,7 tysiąca, a także likwidacji drobnych przedsiębiorstw takich jak drukarnie, młyny, tartaki³².

³¹ M. Muszkiewicz, *Sektor prywatny...*, s. 73.

³² J. Skodlarski, *Zarys historii gospodarczej do 1945 roku*, Warszawa 2007, s. 368–369.

Widoczny był także spadek liczby warsztatów rzemieślniczych ze 138,6 tysiąca w 1947 roku do 118,5 tysiąca w 1949 roku (tabela 2).

Równocześnie rzemieślnicy zostali zobowiązani do przymusowej przynależności do cechów. W 1948 roku znowelizowano podstawy funkcjonowania rzemiosła i jego organizacji na mocy dekretu z 3 kwietnia 1948 roku o częściowej zmianie prawa przemysłowego³³ oraz dekretu z 21 kwietnia 1948 roku o zmianie ustawy z 19 lipca 1939 roku o izbach rzemieślniczych i ich związku³⁴. Nowelizacja wprowadziła obowiązek przynależności rzemieślników do cechu i opłacania przez nich składek na rzecz cechu bez względu na fakt posiadania uprawnienia przemysłowego, co miało służyć w znacznym stopniu ograniczeniu tak zwanego nielegalnego rzemiosła³⁵. Rozszerzyła także zakres działania izb między innymi poprzez sprawowanie nadzoru nad cechami oraz czuwanie nad przestrzeganiem norm prawnych dotyczących ochrony pracy uczniów zatrudnianych w zakładach rzemieślniczych. Przymus zrzeszania ministerstwo uzasadniało popieraniem rozwoju sektora prywatnego, obroną jego interesów oraz dążeniem do wyeliminowania z życia gospodarczego nielegalnego handlu i przemysłu³⁶. W praktyce jednak polityka ta miała na celu przede wszystkim wzmocnienie kontroli nad sektorem prywatnym.

Rzemiosło w tym czasie odczuwało również silne zapotrzebowanie na kredyty inwestycyjne, toteż już w 1946 roku samorząd rzemiosła starał się o włączenie rzemiosła do planu kredytów inwestycyjnych. Wprawdzie Narodowy Bank Polski przyznawał wówczas rzemieślnikom pożyczki na okres trzech lat, to jednak z szacunków wynika, że zaspokajały one zaledwie 20% potrzeb kredytowych rzemiosła³⁷. Restrykcyjna polityka wobec rzemiosła, mająca na celu jego uspołecznienie, wpłynęła na spadek zainteresowania rzemieślników kredytami w NBP. W okresie tym rzemieślnicy korzystali więc głównie z pomocy kredytowej spółdzielni rzemieślniczych, zdarzały się też przypadki zaciągania pożyczek u lichwiarzy.

Konkludując: chociaż działalność rzemiosła była społecznie potrzebna, to jednak władze postrzegały je jako element kapitalistyczny i konsekwentnie wprowadzały politykę mającą na celu ograniczenie jego działalności. Dotyczyło to zwłaszcza zakładów rzemieślniczych o większym zatrudnieniu i prowadzących działalność produkcyjną. Polityka ta polegała między innymi na stosowaniu nacisku fiskalnego, wprowadzaniu zarządów przymusowych, nakładaniu dotkliwych czynszów za lokale oraz braku surowców do produkcji. Ponadto wymiana pienię-

³³ Dz.U. z 1948 r. Nr 18, poz. 130.

³⁴ Dz.U. z 1948 r. Nr 23, poz. 155.

³⁵ K. Kisielewski, *Cechy rzemieślnicze na nowej drodze*, „Życie Gospodarcze” 1948, nr 22, s. 927–928.

³⁶ M. Muszkiewicz, *Sektor prywatny...*, s. 74.

³⁷ W. Iwaszkiewicz, *Problemy ekonomiczne rzemiosła*, [w:] *Rzemiosło w Polsce Ludowej*, red. W. Okuszek, T. Przyłuski, Warszawa 1972, s. 219.

dzy, która nastąpiła w 1950 roku³⁸, spowodowała wywłaszczenie konsumentów z około 2/3 ich zasobów pieniężnych, co także ograniczyło możliwości rozwoju sektora prywatnego, w tym rzemiosła.

Problemy funkcjonowania rzemiosła dostrzegало Stronnictwo Demokratyczne. W aktach Centralnego Komitetu Stronnictwa Demokratycznego, w protokołach Komisji Rzemieślniczej z lat 1948–1949 wskazuje się na uciążliwość polityki fiskalnej wobec rzemieślników, która hamuje rozwój rzemiosła i „w licznych wypadkach prowadzi do likwidacji warsztatów pracy”. Stwierdzono również, że w rzemiośle daje się odczuć brak odpowiednich warunków rozwoju (brak maszyn i surowców), a kredyty są wadliwie rozprowadzane. Następnie wskazano na konieczność przestawienia rzemiosła z form indywidualnych (kapitalistycznych) na gospodarkę uspołecznioną (spółdzielnie), jednak przestawienie to powinno odbyć się etapami w formie łagodnej³⁹.

Kolejny etap funkcjonowania rzemiosła przypada na okres realizacji planu sześcioletniego. W okresie tym kontynuowano restrykcyjną politykę wobec rzemiosła. Spadek liczby zakładów rzemieślniczych widoczny jest od 1948 roku, a w 1953 roku liczba ta osiągnęła najniższą wartość — około 82,6 tysięcy, a więc około 16% mniej niż w 1945 roku. Ponowny wzrost liczby zakładów można zaobserwować od 1954 roku, jednakże w 1956 roku ich liczba nadal kształtowała się poniżej stanu z 1945 roku (tabela 2).

Analogicznie w okresie 1948–1955 można również zaobserwować spadek zatrudnienia w rzemiośle oraz liczby uczniów. W 1949 roku ustalono górną granicę zatrudnienia w rzemiośle indywidualnym na dziesięć osób, nie wliczając w to uczniów⁴⁰. Ograniczenia te nie dotyczyły jednakże rzemiosła uspołecznionego⁴¹. Najniższy stan zatrudnienia oraz liczby uczniów, podobnie jak w przypadku liczby zakładów, został osiągnięty w 1953 roku (tabela 3).

Należy podkreślić, że rzemieślnicy w tym czasie próbowali poprawić swoją sytuację między innymi poprzez częściowe upolitycznienie władz rzemieślniczych. W protokołach Komisji Rzemieślniczej działaczy Stronnictwa Demokratycznego z lat 1950–1951 czytamy, że należy poczynić starania zmierzające do wprowadzenia członków SD do nowych władz zarówno centrali, jak i związków terenowych, tak by „co najmniej 1 miejsce w każdym zarządzie mogło być obsadzone przez SD [...] porozumieć się przy tym należy z KC PZPR i Związkami

³⁸ Ustawa z dnia 28 października 1950 roku o zmianie systemu pieniężnego, Dz.U. z 1950 r. Nr 50, poz. 459; Ustawa z dnia 28 października 1950 roku o zakazie posiadania walut obcych, monet złotych, złota i platyny oraz zaostrzeniu kar za niektóre przestępstwa dewizowe, Dz.U. z 1950 r. Nr 50, poz. 460.

³⁹ Protokoły Komisji Rzemieślniczej 1948, 1949, AAN, Stronnictwo Demokratyczne (SD), sygn. 1/1135, s. 2–3.

⁴⁰ Okólnik Przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego z dnia 7 listopada 1949 roku w sprawie rozgraniczenia przemysłu fabrycznego i rzemieślniczego, MP z 1949 r. Nr A-86, poz. 1067.

⁴¹ W. Iwaszkiewicz, *Przemiany rzemiosła...*, s. 43.

Tabela 3. Zatrudnienie w rzemiośle oraz liczba uczniów w latach 1945–1956

Rok	Zatrudnienie	Dynamika zatrudnienia rok poprzedni = 100	Uczniowie
1945	244 708	100,00	-
1946	265 651	108,56	44 366
1947	312 907	117,79	52 387
1948	300 067	95,90	55 333
1949	241 740	80,56	40 777
1950	158 897	65,73	21 252
1951	138 158	86,95	15 299
1952	132 435	95,86	13 071
1953	123 865	93,53	12 600
1954	133 184	107,52	14 744
1955	129 571	97,29	17 391
1956	141 314	109,06	20 372

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Roczniki statystyczne GUS za lata 1946–1957; *Informacja o zadaniach i sytuacji rzemiosła w nowym układzie organizacyjnym...*, Warszawa 1972, s. 54, 60.

Zawodowymi”. W kolejnym protokole z posiedzenia Komisji Rzemieślniczej przy Radzie Gospodarczej z 14 lutego 1951 roku napisano, że na skutek okólników Ministerstwa Finansów sytuacja rzemiosła poprawiła się, a rozszerzenie ryczałtów na miejscowości do 25 tysięcy mieszkańców zahamowało samolikwidację rzemiosła, a nawet w niektórych wypadkach spowodowało powrót rzemieślników do indywidualnych warsztatów pracy. Jednocześnie jednak zwrócono uwagę na istniejące trudności zaopatrzeniowe oraz na fakt, że rozwój rzemiosła musi stać na dalszym planie niż rozwój przemysłu państwowego. Ponadto rzemiosło powinno być raczej usługowe niż produkcyjne i ma się zaopatrywać w sposób zdecentralizowany, korzystając głównie z odpadów produkcyjnych⁴².

Ówczesny stan zaopatrzenia rzemiosła opisuje W. Iwaszkiewicz, według którego zaopatrzenie było realizowane z dużymi trudnościami i pokrywało przeciętnie 5–25% potrzeb rzemiosła wykonującego usługi dla ludności, z kolei na wykonywanie drobnych usług dla gospodarki społecznej przydziałów nie było. Wymagano więc, by „woźnica, którego koń zgubił podkowę, miał własną podkowę zapasową, a szofer, który musiał zwulkanizować oponę, miał zapasową zużytą gumę do wulkanizacji”⁴³. Poruszył on również kwestię opodatkowania rzemiosła. Przykładowo samodzielnie pracujący rzemieślnik opłacał od 1500 zł dochodu — 384 zł podatku dochodowego, a jeśli zatrudniał dwie osoby — płacił 450 zł. Do tego dochodziły jeszcze komorne i związany z nim podatek lokalowy i miejski

⁴² Protokoły Komisji Rzemieślniczej 1950–1951, AAN, SD, sygn. 1/392, s. 3–4.

⁴³ W. Iwaszkiewicz, *Zadania indywidualnego rzemiosła*, „Życie Gospodarcze” 1956, nr 9, s. 346.

oraz opłata na Fundusz Gospodarki Mieszkaniowej (FGM) w kwocie pięćdziesięciokrotnie wyższej niż płacona przez pracowników najemnych.

Innym problemem związanym z zaopatrzeniem był system cen stosowany przy sprzedaży wszelkiego rodzaju materiałów dla rzemiosła. Za tarcicę, skórę, żelazo, artykuły chemiczne itp. rzemieślnicy płacili wyższe ceny niż jednostki gospodarki społecznej⁴⁴.

Konkludując: w trakcie realizacji planu sześcioletniego okazało się, że spółdzielnie pracy i zakłady społecznione nie były w stanie przejąć wszystkich funkcji wykonywanych dotychczas przez zakłady rzemieślnicze. Szczególnie dotkliwie brak usług odczuwała ludność wsi i małych miast. W okresie tym, jak wynika z wyżej wymienionych akt, tolerowane były jedynie rzemiosła usługowe, przeważnie jednoosobowe lub o minimalnym zatrudnieniu. Rzemiosła te wykazywały w tym okresie nawet pewien rozwój. Byli to często rolnicy zajmujący się poza gospodarką rolną także wykonywaniem rzemiosła, o ile roczny dochód pochodzący z działalności rzemieślniczej nie przekraczał 30 tysięcy zł.

W 1956 roku w uchwałach VII i VIII Plenum KC PZPR zostały ustalone podstawowe założenia polityki wobec rzemiosła i drobnego przemysłu prywatnego. Władze uznały, że działalność rzemiosła w polskim modelu gospodarczym jest celowa i potrzebna. Uchwały VIII i IX Plenum KC PZPR były potwierdzeniem tez zawartych w uchwałach VII Plenum⁴⁵.

W aktach KC PZPR z tego okresu zachowała się informacja, że w celu poprawy sytuacji rzemiosła zastosowano „daleko idące ulgi podatkowe, aż po zwolnienia od podatków na okres dwóch lat dla nowozakładanych warsztatów”, uruchomiono kredyty bankowe dla potrzeb rzemiosła, „poczyniono wysiłki na odcinku zaopatrzenia rzemiosła w surowce, narzędzia i maszyny” oraz „ułatwiono rzemiosłu zbyt jego wyrobów na rzecz jednostek gospodarki społecznej”. Ustabilizowano także sytuację lokalową warsztatów rzemieślniczych przez likwidację dowolnego przekwaterowywania rzemieślników, jak również podjęto kroki mające na celu umożliwienie rzemiosłu uzyskanie lokali użytkowych⁴⁶.

Z akt KC PZPR z 1957 roku wynika również, że „w IV kwartale 1956 roku rzemiosło otrzymało po raz pierwszy od dłuższego czasu przydziały surowców ze źródeł centralnych na wykonywanie produkcji rynkowej i specjalistycznej (dotychczas dostawało tylko na wykonywanie usług)”.

⁴⁴ *O problemach rzemiosła i przemysłu prywatnego*, „Ogólnopolski Tygodnik Gospodarczy” 1958, nr 48, 25 listopada 1958, s. 1.

⁴⁵ Zagadnienie rzemiosła znalazło również wyraz w uchwale Sejmu PRL z 28 kwietnia 1957 roku o Narodowym Planie Gospodarczym na rok 1957. Uchwała zakładała minimum trzydziesto- czterdziestoprocentowy wzrost produkcji i usług rzemiosła w 1957 roku w porównaniu z 1956 rokiem i zobowiązywała rady narodowe do udzielania wszechstronnej pomocy dla nowo powstających zakładów rzemieślniczych. Zob. T. Radaszkiewicz, *Podyskutujmy o rzemiośle i przemyśle prywatnym*, „Drobna Wytwórczość” 1957, nr 23, s. 10.

⁴⁶ Informacja w sprawie rzemiosła, AAN, Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej partii Robotniczej (KC PZPR), sygn. 1684, s. 323–324.

Przemiany polityczne w 1956 roku wpłynęły również na poprawę kredytowania rzemiosła. W 1956 roku rzemiosło uzyskało 329,3 mln zł kredytów krótko- i średnioterminowych⁴⁷.

Zmianom w polityce ekonomicznej wobec rzemiosła towarzyszyły zmiany podstaw prawnych regulujących funkcjonowanie działalności rzemieślniczej. We wrześniu 1956 roku uchwalono ustawę o izbach rzemieślniczych i Związku Izb Rzemieślniczych⁴⁸, która uchyliła obowiązującą dotąd ustawę z lipca 1939 roku o izbach rzemieślniczych i ich związku.

Warto jednak podkreślić, że poprawa sytuacji rzemiosła miała charakter przejściowy. Wprawdzie uważa się, że okres rządów Władysława Gomułki cechowała zgoda państwa na limitowaną inicjatywę prywatną, jednak już w 1958 roku widoczne było zaostrzenie polityki wobec rzemiosła.

Podsumowanie

W latach 1945–1956 sytuacja prawno-ekonomiczna rzemiosła była złożona. Z jednej strony rzemieślnicy, funkcjonujący w gospodarce zamkniętej, nie musieli obawiać się konkurencji, z drugiej zaś poddani byli ścisłej kontroli ze strony urzędników oraz zmagali się z permanentnym brakiem surowców. W obawie przed restrykcjami ze strony państwa nie mogli rozwijać działalności na zbyt dużą skalę. Rzemiosło postrzegane było jako element kapitalistyczny, a zatem sprzeczny z modelem gospodarki socjalistycznej.

Dodatkowo rzemieślnicy poddawani byli nieustannej inwigilacji przez aparat bezpieczeństwa. Już w 1945 roku zapoczątkowano zmiany w strukturze Resortu Bezpieczeństwa Publicznego (RBP) tak, by aparat „mógł wnikać przy pomocy swojej agentury do wszystkich warstw społecznych i potencjalnie wrogich środowisk i by mógł z powodzeniem walczyć z antypaństwowymi elementami”⁴⁹, a w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego (powstałym z przekształcenia RBP) utworzono sekcję do spraw rzemiosła i spółdzielczości pracy⁵⁰.

Jednocześnie państwo tolerowało działalność sektora prywatnego, gdyż z racji tego, że koncentrowało się na industrializacji kraju i rozbudowie przemysłu ciężkiego, nie było w stanie zaspokoić i tak ograniczonych konsumpcyjnych potrzeb obywateli. Doprowadziło to do paradoksu. Na gruncie ideologicznym państwo było przeciwne własności prywatnej, co skutkowało restrykcjami stosowanymi wobec prywatnych przedsiębiorców. Jednocześnie władze miały świadomość, że

⁴⁷ *Rzemiosło i przemysł prywatny w świetle cyfr i faktów*, „Drobna Wytwórczość” 1958, nr 13, s. 20.

⁴⁸ Dz.U. z 1956 r. Nr 4, poz. 190.

⁴⁹ *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 1. 1944–1956, red. K. Szwaagrzyk, Warszawa 2005, s. 26.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 32.

sektor prywatny funkcjonujący w ograniczonym zakresie jest potrzebny, przynajmniej do czasu zakończenia przyspieszonej industrializacji kraju. Dlatego też brakowało woli całkowitej likwidacji sektora prywatnego. Doprowadziło to do powstania swoistej kooperacji⁵¹ pomiędzy władzami a sektorem prywatnym. Jednak polityka ta miała daleko idące konsekwencje, wykraczające poza przyjęte w artykule ramy czasowe. Skutkowała ona wykształceniem się wśród prywatnych przedsiębiorców, w tym rzemieślników, postaw, które sprawiły, że trudno było im się odnaleźć w warunkach gospodarki rynkowej (po 1989 roku).

Bibliografia

- Beksiak J., *Państwo w polskiej gospodarce lat dziewięćdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2001.
- Besançon A., *Anatomia widma. Ekonomia polityczna realnego socjalizmu*, przeł. W. Doroń, Warszawa 1991.
- Braudel F., *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek*, t. 2. *Gry wymiany*, przeł. E.D. Żółkiewska, Warszawa 1992.
- Graszewicz H., *Rola i miejsce rzemiosła w rozwoju usług*, Warszawa 1979.
- Iwaszkiewicz W., *Problemy ekonomiczne rzemiosła*, [w:] *Rzemiosło w Polsce Ludowej*, red. W. Okuszek, T. Przyłuski, Warszawa 1972.
- Iwaszkiewicz W., *Przemiany rzemiosła w Polsce Ludowej w latach 1945–1960*, Warszawa 1965.
- Iwaszkiewicz W., *Zadania indywidualnego rzemiosła*, „Życie Gospodarcze” 1956, nr 9, s. 346.
- Jastrzębowski W., *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1944*, Warszawa 1946.
- Kisielewski K., *Cechy rzemieślnicze na nowej drodze*, „Życie Gospodarcze” 1948, nr 22.
- Muszkiewicz M., *Sektor prywatny w procesie kształtowania się ustroju demokracji ludowej w Polsce w pierwszych latach powojennych*, [w:] *Kształtowanie i ewolucja systemu politycznego Polski Ludowej w powiązaniu z elementami ekonomicznymi*, red. M. Muszkiewicz, Wrocław 1988, s. 182–203.
- Niewadzi C., *Polityka rozwoju rzemiosła w Polsce*, Warszawa 1968.
- O problemach rzemiosła i przemysłu prywatnego*, „Ogólnopolski Tygodnik Gospodarczy” 1958, nr 48.
- Encyklopedia biznesu*, t. 2, red. W. Pomykało, Warszawa 1995.
- Rudnicki Z., *Zmiany w sektorze rzemieślniczym Polski Ludowej*, [w:] *Perspektywy i bariery rozwoju rzemiosła w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Materiały z konferencji naukowej, Rzeszów, 20–22 czerwca 1988*, Rzeszów 1988.
- Skodlarski J., *Zarys historii gospodarczej do 1945 roku*, Warszawa 2007.
- Stopczyk W., *Związek funkcjonalny rzemiosła z przemysłem jako zagadnienie w osadnictwie typu miejskiego*, „I Sesja Rady Naukowej dla Zagadnień Ziemi Odzyskanych” 1945, z. 5.
- Struś M., *Ewolucja zakresu i funkcji gospodarczej sektora publicznego na Dolnym Śląsku w okresie transformacji systemowej*, Wrocław 2021.
- Szlachta J., *Rozwój regionalny Polski w warunkach transformacji gospodarczej*, Warszawa 1993.

⁵¹ Pojęcie funkcjonujące w ekonomii. Nazwa pochodzi od angielskiego słowa *cooperation* i nie ma polskiego odpowiednika. Oznacza jednoczesną współpracę i konkurencję między rywalizującymi ze sobą przedsiębiorcami.